

mást keltsünk benne személyiségünk iránt, hogy már a nevünk pusztá említésére is feláll a szőr a hátán, azt nem tudom. De ez tény. Egy jelentéktelen regény öröksége gyakran az író jellemének szokatlanul élénk képe, körülményeinek tetszetős vázlata, a rokonszenvre vagy ellenszenvre való hajlam, ami beledolgozza magát a szövegbe, és meghamisíthatja annak mondanivalóját. Vagy csak akkor olvasunk valamennyi érzékszervünkkel, ha ezt a benyomást is a magunkévá tesszük?

KLEIN MARI FORDÍTÁSA

Czesław Miłosz

Dosztojevskij napjainkban

Dosztojevskij napjainkban, azután, hogy megbukott a kommunizmus Oroszországban, már valaki más, nem az, aki az elmúlt hét évtizedben volt. Mert velünk tartanak a múlt írói a történelem viszontagságain át, melyek az élőknek jutnak osztályrészül, és mindig mást olvasunk ki belőlük. Dosztojevskij már valaki más az oroszok számára, de aligha csak nekik. Állítom, hogy a nyugati irodalomkutatóknak is másképp kell értékelniük.

Harold Bloom vezette be a hamis olvasat, a *misreading* fogalmát a költészetről írt tanulmányaiban. Szerinte minden költő az elődeinél inaskodik, mintegy elrugasz-kodik azokról, akiket a mestereinek tart, átvéve tőlük azt, ami kell neki, de a költők mindig eltorzítják e művek jelentését, vagyis átdolgozzák ezeket, másként fogalmazva, hamis olvasatot adnak róluk, és ez az alkotó jellegű *misreading* tartja mozgásban az irodalmat. Ha így van, akkor minden nagy író – nem csak költő – műve elég gazdag ahhoz, hogy nagy mennyiségű hasonlóan önkényes olvasata legyen.

Nem kis problémát okozott Oroszországnak az, hogy olyan írója van, mint Dosztojevskij. Nem lehetett egyszerűen elvetni, mert Tolsztojjal együtt ő tette naggyá az orosz prózát, ő teremtette az irodalmi Pétervár géniuszt, folytatva azt, amit Puskin és Gogol kezdett. Ugyanakkor művei kétségkívül ellenforradalmi kicsengésűek. Kétféleképpen kellett hát enyhíteni a lehetséges károkat. Egyrészt a kiadási politika terén, amivel elérték azt, hogy nehezen legyen hozzáférhető az életmű egy része, különösen a fiatalok számára. Másrészt megfelelően kellett „beállítani” a műveket a doktrína szempontjából, méregtelenítve ezzel a veszélyes gondolkodót. Az egyetemi világra bízták ezt a feladatot, az pedig nagyon igyekezett, bár nem volt mindig kielégítő az eredmény. Biztos megírják, hogyan próbálták hozzáigazítani Dosztojevskijt a totalitárius állam szükségleteihez. Ugyanakkor a szakértők között és általában véve bizonyos értelmiségi körökben megőrződött és gyarapodott a Dosztojevskijről szerzett ezoterikus tudás. Eljutottak ide az összegyűjtött művek és azok az igen terjedelmes kiadványok, melyek nagy része a Sztálin utáni olvadás idején jelentek meg, mint például az író korábban kiadatlan naplói. Bizonyos regényírók és költők esetében e művek földalatti hatásáról is beszélhetünk.

Dosztojevskij életének és műveinek hivatalosan elismert kutatói – amellet, hogy túlságosan is nyilvánvaló engedményeket tettek a marxizmusnak – nem kevés

értékes anyaggal járultak hozzá mindehhez. Vonatkozik ez mindenekelőtt a család történetére, fiatal éveire és a pétervári Petrasevszkij-körre, ahová tartozott, mint kiderült, szorosabban kötődött a forradalmi mozgalomhoz, mint korábban gondolták, mert a radikális ateista és protomarxista Spesnyevvel barátkozott, részben róla mintázta Sztavrogin alakját. De a háború előtti értelmiség képviselői bizonyultak a legtermékenyebbnek a felfedezészámba menő interpretáció terén, akik ápolták Dosztojevszkij kultuszát, próbálták megvédeni szeretett írójukat, kimutatva azt, hogy ha nem is hasznos, legalább nem ártalmas.

Az *író naplójában* közölt publicisztikában és az *Ördögök* című regényben érezhető leginkább, hogy megérezte előre az oroszországi forradalmat, negatívan értékelte, és azzal magyarázta, hogy az értelmiség átveszi az ateizmus és a szocializmus nyugati eszméit. Ne feledjük, hogy a regény mottója a gonosz lelkekből álló légiók hatalmába került megszállottról szóló evangéliumi példázat. Ez az ember nem is annyira Oroszország, mint inkább az orosz értelmiség. Az *Ördögök* két értelmiségi nemzedék, a két Verhovenszkij, az apa és a fiú példáján mutatja be, hogyan alakul át fokozatosan az orosz értelmiség mentalitása: az 1848 körüli időszak nehezen meghatározható liberális óhajaitól a hatvanas évek radikalizálódásán át jutott el az 1870-es évek elején a tervszerű forradalmi akcióig, amit a démonikus nihilista ifjú Verhovenszkij propagál. Mintha egy provinciális kisvárosban szervezné a forradalom ősbemutatóját, aminek aztán az egész országra ki kell terjednie. Mivel a legfőbb cél, vagyis a forradalom azt követeli, hogy vesse el a hagyományos erkölcsöt, és használjon minden eszközt, ha eredménnyel jár, a hazugságtól és a gyilkosságtól sem riad vissza.

Amikor megjelent 1872-ben az *Ördögök*, gúnyiratnak nyilvánította a könyvet a haladó értelmiség, mondván, hogy a szerző folytatja a radikálisok körében közkedvelt Csernisevszkij ellen indított rágalomhadjáratot, akit többek között a *Feljegyzések az egérlyukból* című kisregényben is támadott. De a következő évtizedekben az ilyen értelmiség egyik szárnya, amely nyíltan vallotta azt, hogy a hivatásos forradalmárok fegyelmeztett pártjának kell megdöntenie a rendszert, kezdi felismerni arcmását az *Ördögökben*, és már nem erkölcsi felháborodással reagál az ifjú Verhovenszkij lépéseire, hanem felteszi a kérdést: „Miért is ne?”. Főként a bolsevikok álláspontja változott meg, tanúskodik erről Lunacsarszkij kijelentése, amely már a forradalom után, 1920-ban hangzott el, amikor közoktatásügyi népbiztos volt. Szerinte csodálatra méltó próféta Dosztojevszkij, mert az *Ördögökben* „minket”, vagyis olyan embereket ábrázolt, akik készek mindent fölládozni, szolgálva a jövő tökéletes rendszerét.

Túl nyilvánvalóan ütközött ez a fajta értelmezés a regény keresztény erkölcsiségével ahhoz, hogy hosszú távon is fenntartható legyen. Ellenforradalmi műnek nyilvánították, az új kiadások hiánya pedig arra ítélte, Dosztojevszkij publicisztikájával együtt, hogy eltűnjön az olvasók tudatából.

Mihail Bahtyin *Dosztojevszkij poétikájának problémái* című tanulmánykötetének volt a legnagyobb külföldi visszhangja az orosz Dosztojevszkij-kutatók könyvei közül. 1929-ben jelent meg az első kiadás, aztán elhallgatott a szerző a politikai kiátkozás miatt, és nem egyhamar, csak 1963-ban jelenhetett meg az új kiadás, majd hamarosan a jeles kutató más írásait is közreadták. Bahtyin csak a hetvenes években lett ismert Nyugaton, és nagy hatással volt az irodalomkutatás egész területére. Kétségkívül ahhoz a régi értelmiséghez kell sorolnunk, amely megőrizte a szeretett írójáról szerzett

ezoterikus tudását. Kitűnő könyvet írt Dosztojevszkij elbeszéléstechnikájáról, és joggal tulajdonít olyan nagy jelentőséget ennek. Közel állnak némelyik téziséhez Jean-Paul Sartre *L'être et le néant* [A lét és a semmi] című művének egyes fejezetei, melyek az „egzisztenciális pszichoanalízisről” szólnak, bár Sartre nyilván nem hallott Bahtyinról a II. világháború idején, amikor ezeket az oldalakat írta.

Mint tudjuk, Bahtyin szerint Dosztojevszkij találta fel a polifón regényt. Míg Dosztojevszkij előtt úgy mozgatta a szerző a jellemeket a regényekben, mint a sakkfigurákat, ellenőrzése alatt tartotta őket, így az író világnézetét fejezte ki a szereplők viselkedése és szóhasználata, a polifón regénynek viszont az a lényege, hogy szabadon engedi őket a szerző, és minden regényalak az író által előre nem látott saját logikája alapján lép kapcsolatba más szereplőkkel, vagyis autonómiát szerez, így egyikük sem lesz a szerző *porte parole*-ja. Nem túl meggyőző ez a nagyon érdekes ötlet, ha megnézzük közelebbről az alkalmazását. Joggal vonták kétségbe egyes kritikusok például *A Karamazov testvérek* polifóniáját. Mert bár olyan hatalmas szellem Ivan Karamazov, hogy egyesek [Lev Sesztov] úgy gondolták, maga Dosztojevszkij nézeteit, vagyis a hitetlenségét fejezi ki a poémája, *A Nagy Inkvizítor legendája*, nehéz lenne azt mondani, hogy az egyensúly állapotában tartott dialogikus egész egyik elemeként lép fel. Nemcsak Aljosa tisztaságát és a szent életű Zoszima sztarec életét állítja szembe vele az író, hanem magát Ivant is kompromittálja mint a Szmergyakov kezével elkövetett apagyilkosság valódi tettesét. Világosan látható a szerző moralista, keresztény szándéka, bár Dosztojevszkij itt is a szokásos módszerét alkalmazza, melyet úgy fogalmazott meg, hogy az ember „drágán veszi a hitét”, vagyis a lehető legtöbb érvet adja az ateizmusnak.

Véleményem szerint gyaníthatunk olyan szándékot a polifónia elméletében, hogy elválasztanák Dosztojevszkij szépirodalmi műveit a publicisztikájától, fölmentve ezzel a regényeit a politikai gyanú alól. Most egész másnak mutatkozik a reakciós, akit még veszélyesebbé tesz az, hogy forradalmi ifjúkorának köszönhetően mintegy belülről ismeri az ellenfeleit: csak magával ragadja az elbeszéléstechnika. Ilyenkor megváltozik, mert más dimenzióba kerülnek, más előjelet kapnak azok a politikai tézisek, melyeket újságcikkeiben lapátolt az olvasók fejébe. Még a politikai pamfletekhez legközelebb állónak látszó *Ördögökben* is az állandó kompromittáció elvét alkalmazza, mindig aláásva azt, ami a legszentebb neki. Aláássa a Szent Oroszországért rajongó Satov nacionalista hitét – egyébként beszélő neve van, a *satatyszja* azt jelenti, inogni, tá-molyogni. De az értelmiség megtérése, a gonosz lelkek légióitól való szabadulása, amit az fejez ki jelképesen, hogy Oroszországba menekül az idős Verhovenszkij, és találkozik az evangéliumot kis könyvecskékben terjesztő vándorárussal, Szofjával [ez is beszélő név!] – szintén kompromittálódik, hisz az öreg Verhovenszkij komikus alak, mindig hazudik magának. Mégis azt állítom, hogy ha megfelelünk Dosztojevszkij filozófiai és politikai orientációjáról, amit a publicisztikájában, a naplóiban és a leveleiben juttatott kifejezésre, elszegényítjük a műveit, és ellentétbe kerülünk a szerzői szándékkal.

Természetesen más volt Dosztojevszkij recepciója a nyugati országokban, mint az oroszoknál. Ott mindenekelőtt a *Bűn és bűnhődés*, *A félkegyelmű* és *A Karamazov testvérek* szerzőjeként ismerik, a lélektani elemzés e nagy műveinek egyetemes emberi jelentése pedig mintha csak véletlenszerűen kapcsolódott volna Oroszországhoz. Népszerűbb volt az amerikai olvasók körében, mint a XIX. század

más regényírói, akiket fordításban ismertek, mint Balzacot és Flaubert-t. Az Ann Arbor-i Proffer professzor mesélte nekem, hogy beszereztek valamiféle puskát a *Bűn és bűnhődés*t feldolgozó hallgatók, amiben benne volt a regény kivonata és egy hangfelvétel. Ezen egy pszichoanalitikus beszélt, nota bene erős német akcentussal, ahogy egy New York-i freudistához illik. Igaz, hamarosan átengedte a helyét a freudizmus a strukturalista elemzésnek, és ekkor Bahtyin mint a francia strukturalizmus előfutára szinte hívószó lett. A valódi kutatói erények mellett gyaníthatóan nagyon is megfelelt a polifón regény elmélete az amerikai értelmiség bizonyos hajlamainak. Mindig elégedetlenkedtek amiatt, hogy reakciós és talán antiszemita volt az író, aki ilyen mélységekbe lát, aggódva kérdezték hát egymást, hogyan lehetséges ez. Arra jutottak, hogy csak a *fikciós* művei alkotják a kánont, és mintegy zárójelbe tették a prédikátor Dosztojevszkijt, a vitairatokat, így legalább részleges megoldást találtak. Tegyük hozzá, hogy a XIX. századi orosz gondolkodók két nagy áramlata, a nyugatosok és a szlavofilok közül az utóbbiak nem örvendtek nagy népszerűségnek Nyugaton, és már a szlavofil felhangok is elegendőek voltak ahhoz, hogy lejárássák az írókat mint politikai gondolkodót, a messianizmusáról nem is beszélve: hisz megjövendölte, hogy Oroszországból kell megkapnia az igazi kereszténységet a végső hanyatlását elszenvedő Nyugat-Európának. Mintha állandóan kísértené ez a messianizmus a szlávokat, mind az oroszokat, mind a lengyeleket.

Most viszont olyan helyzet alakult ki, amelyben nehéz lesz fenntartani a két Dosztojevszkijre való felosztást. Eltűnt az a gát, amelyet különböző okokból emeltek Oroszországban és Nyugaton is. Megint fontos hang lesz Dosztojevszkij az Oroszország küldetéséről és jövőjéről folytatott vitában. Nehezen képzelhető, hogy zászlójára tűzheti az újjászülető nacionalista-autoritárius mozgalom. Túl szövevényes és sokoldalú, így nem nagyon alkalmas arra, hogy egy mégiscsak primitív ideológia vezéralakja legyen. De ha megpróbálják kideríteni, hogyan jött létre Oroszországban a kommunizmus, milyen szerepe volt a múltban a pravoszláviának, és milyen szerepet játszik a jelenben, mennyiben voltak találóak a szlavofilok megérzései, akkor nem hagyhatják figyelmen kívül a komolyan gondolkodó oroszok Dosztojevszkij harcát, amit a Lenint formáló tendenciák ellen folytatott.

Szerintem csak egyetlen nagy románca volt életében Dosztojevszkijnek, Oroszországgal, és sajátos pszichoanalízist követelne ez a szenvedély. Tele volt aggodalommal ez a szerelem, és nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a jövőtől való hatalmas *félelem* rejlett ebben, rettegett attól, amit a jövő hoz Oroszországnak. Amikor felismerték Nyugaton az életmű legfőbb problémáit, a modern emberhez kötötték ezeket, bárhol is éljen, bármilyen nyelven beszéljen. Pedig az orosz értelmiség mentalitását feltáró elemzés eredményeképpen jelentek meg nála, persze önvizsgálatot végzett, hisz maga is ilyen értelmiségi volt, és polemikus szándékkal fogalmazta meg az érveit. 1862-ben utazott először külföldre, ebből születtek a *Téli feljegyzések nyári élményekről*. Óriási hatással volt rá az út, ekkor alakult ki benne az a meggyőződés, hogy valamiféle apokalipszishez vezet az emberiséget a nyugati tudomány és technika, és jaj az emberi nemnek, ha így kell kinéznie a XX. századnak. Elég elolvasnunk London leírását, amely még Marx Károlyt is felülmúlja a kisemmizett osztályok nyomora feletti borzadály terén, és rögtön megérthetjük, miért keresett más utat ez a hazafi Oroszországnak, mint a nyugati út, és miért ellenezte azt, hogy importálják Nyugatról mind az úgyneve-

zett tudományos világnézetet, mind pedig a pénz hatalmát. Miközben tudatosította magában az „átkozott” egzisztenciális problémák súlyát, nem zárkózott be a tisztán orosz közegbe, szembesült azzal, ami odakint történik. Ugyanakkor szorosan kötődnek értelmiségi rezonőr-hősei Oroszország szellemtörténetéhez, így nem lenne teljesen helyénvaló nemzetközi jelmezbe öltöztetni őket.

A pravoszláviához hú szent Oroszország, a templomi harangok Oroszországa, amit még a század elején is magasztalt Rainer Maria Rilke – ezt, mindenekelőtt a paraszti tömegek Oroszországát eszményítette Dosztojevszkij, szembeszállva a haladás hívei közül kikerült kritikusaival, akik, mint például Mihajlovszkij, attól sem riadtak vissza, hogy „az ateizmus őselemének” tartásuk az egész orosz parasztságot. Mivel át tudta látni, milyen következményekkel jár az, ha elfogadja az értelmiség a „tudományos világnézetet” – lásd az *Ördögöket* –, Dosztojevszkij őrizte magában azt a reményt, hogy nem adja meg magát a szent Oroszország sem belső, sem külső ellenségeinek.

Oroszországtól nyugatra húzódtott a határ, amely elválasztotta a Bizáncban felvett kereszténységet a római kereszténységtől. Dosztojevszkij a katolicizmust látta minden rossz, az ateizmus és a szocializmus forrásának. Emlegetik regényei zsidó szereplőit. De nem voltak zsidók az Orosz Birodalomban, amíg el nem ragadták a XVIII. században a Nemesi Köztársaság hatalmas területeit, aztán pedig úgy tartották fenn a tartózkodási tilalmat, hogy „letelepedési körzetet” alakítottak ki az igazi Oroszországon kívül, Ukrajnában és Fehéroroszországban. Csak a XIX. század második felében kezdenek fokozatosan letelepedni a városokban az orosz zsidók, főként gazdag kereskedők. Dosztojevszkij felnőtkorára esik e folyamat kezdete, és regényeiből ítélve elég halványan rajzolódik ki a jelenlétük, így nem sok hasznát veszik műveinek az antiszemiták. Nem is említhetők egy napon a zsidóellenes kitételek azzal a vegyítiszta gyűlölettel, amivel a katolikusokat szerencsétlenni, élen a lengyelekkel, utánuk a franciákkal.

Amikor előadásokat tartottam Dosztojevszkijről, perverz élvezetet merítettem abból a tényből, hogy az olyan emberek kategóriájába tartozom, akiket különösen utált, sőt valamelyest hasznát is vettem ennek, mert könnyebb volt megértenem bizonyos indítékait. Ráadásul én is a Litván Nagyfejedelemségből származom, ahonnan minden valószínűség szerint ered a családjá, amely a XVI. században adományozott birtokáról, a Pinszk melletti Dosztojevőről vette a nevét. Ez két vallás, a pravoszlávia és a katolicizmus határán helyezkedett el. A család egyik ága – a regényíró nézőpontjából – kétszeresen is elkövette a néptől való elszakadás bűnét: a pravoszláviát katolikus vallásra, a keleti szláv nyelvjárást pedig lengyel nyelvre cserélte. Bár a közvetlen felmenői sem voltak teljesen rendben: Dosztojevszkij nagyapja pap volt, de nem pravoszláv, hanem csak görögkatolikus.

Sok mindent megmagyarázhat a pravoszlávia és a katolicizmus határvidéke, de még több mindenre világít rá a lengyelekkel való közvetlen találkozás, akik vele együtt raboskodtak Omszkban. Nemesi származású, művelt emberek voltak, akiket azért száműztek, mert részt vettek 1846-ban Ściegienny atya összeesküvésében. Joseph Frank professzor szerint – többkötetes Dosztojevszkij-monográfiája az amerikai Dosztojevszkij-kutatások utolérhetetlen teljesítménye – az író komoly és mély ideológiai konfliktusba került az erődben a lengyelekkel, amikor nem tudott valódi beszélgetést folytatni másokkal a fiatal értelmiségi, ezért változott forradalmárból konzervatívvá és orosz nacionalistává. Ez a konfliktus nem érintette a jellemvonásokat:

a *Feljegyzések a holtak házából* az egyetlen olyan Dosztojevszkij-könyv, amelyben tisztelettel írja le a szerző a lengyeleket. Ami magukat a rabtársakat illeti, ránk hagyták visszaemlékezéseiket (lásd Waclaw Lednicki *Poland. Russia and the West* című művét), és nem túl hízelgő portrét festenek ezekben az ideológus Dosztojevszkijről. Csodálkoznak azon, hogy nincs semmi a forradalmi meggyőződéséért száműzött emberben, ami demokratára vallana, dicsóíti Oroszország autoritárius rendszerét és birodalmi küldetését. Érzésem szerint főként azon folyt a vita, hogy miként viszonyult Dosztojevszkij a köztörvényes rabtársakhoz, akik alázattal fogadták azt, hogy bűnösök. Ők testesítették meg az író szemében az orosz nép eleven erőit és keresztény hitét. A lengyel politikai foglyok viszont nem ismerték el a cár hatalmát, egyáltalán nem érezték bűnösnek magukat, így a kevelység bűnébe estek.

De miért kellett Dosztojevszkijnek egyetlen, három részre tagolódo gonosz erőben összekapcsolni a katolicizmust, az ateizmust és a szocializmust? Itt az volt a döntő, hogy milyen nézeteket vallanak a szlavofilok a keleti kereszténységről. Kiemelték a *szobornoszt*ot, vagyis a hit közösségi jellegét, szembeállítva ezt a római egyház hierarchikus szerkezetével. Emellett szerintük a keleti egyház a liturgiára, az imádságra és a misztikus érzésre épült, a római egyházat viszont megfertőzte a racionalizmus, és mivel szillogizmusokat épített a dogmák köré, provokálva az értelmet, az ateizmus melegágya lett. Az istentagadás pedig törvényszerűen vezetett szocializmushoz, mert az ember Isten nélkül saját kezébe akarja venni az emberiség megváltását, és e prométheuszi vállalkozásában az emberistent kell tisztelnie az Istenember helyett.

Nem érdemli azt Dosztojevszkij filozófiája, hogy egy nagy alkotó bocsánatos aberrációjának tekintsük. Bántóak és akár nevetségesek is lehetnek egyes nézetei, de ha egészében vizsgáljuk mindezt, komoly kísérletet tesz arra a szerző, hogy átértékelje az ember szellemi helyzetét abban a pillanatban, amikor elhal a vallásos hit, és előretör az úgynevezett tudományos világnézet. Bámulatosan meg tudta ragadni, milyen mértékű a válság, ebben csak Friedrich Nietzsche hasonlítható hozzá. Persze csodálkozhatunk azon, hogy miért pont az elmaradott Oroszországban foglalkozott valaki ilyen modern problematikával, de kielégítő magyarázatot ad erre az ország története. Későn jutottak el ide a Nyugat-Európában legalább a XVII. század óta fejlődő eszmék, és óriási hatóerőt kaptak a hirtelen összesűrűsödő időben. Ezek az eszmék, például a deizmus és az ateizmus jól működő társadalmakban jelentek meg Nyugaton, ahol minden forradalom után hamar helyreállt az egyensúly, eladtak és vettek, miközben Oroszországban egyszerűen hiányoztak az antitestek, amelyek semlegesíteni tudták volna a szélsőséges ötletek hatását.

Eddig mindenhol úgy magyarázták az orosz forradalmat, nem függetlenül a marxista doktrínától, mint a társadalmi viszonyok, a gazdaság stb. következményét. De ha figyelembe vesszük azt, hogy értelmiségiek agyában öltött alakot, a bolsevikok pedig a felvilágosultak megengedő magatartásának köszönhetően kerültek hatalomra, indokoltnak látszik az a kérdés, hogy mennyiben tekinthetők profetikusként Dosztojevszkij diagnózisai. 1908-ban jelent meg a *Mérföldkövek* című esszégyűjtemény, melynek szerzői az *Ördögök* írójának örököseiként léptek fel, igen gyakran hivatkoztak rá. Támadták a kötetben az értelmiséget, dühítve ezzel az úgynevezett haladó köröket, vagyis a többséget. Nagyjából ugyanezek a szerzők (köztük Nyikolaj Bergyajev és Szergij Bulgakov) adtak ki 1918-ban egy újabb gyűjteményt *A mélységből* címmel, melyben

a jövődöléseik beteljesülését tárgyalták. Az ő szemükben inkább metafizikai jelenség volt az orosz forradalom, nem pedig társadalmi fejlemény, valamint bizonyos előregegett értelmiségi gondolkodásmódok következménye, különös tekintettel arra, hogy bálványozták mindent, amire ráragaszthatták a „tudományos” és a „szocialista” jelzőt.

A forradalmi ideológia gazdasági elmaradottsággal és autokratikus rendszerrel társult, főként ezért nem könnyű elválasztani a forradalom valós okait a képzeltektől. Dosztojevszkij gondolatvilágában sem könnyű megkülönböztetni a helyes megérzéseket és próféciákat sovíniszta túlzásaitól. Mindenesetre most, amikor felmerül a kérdés, hogy „miért?”, teljesen aktuális az értelmiség kritikája, amit a *Mérföldkövek* és *A mélységből* című kötetekben fogalmaztak meg. Mindkét könyvet a zárolt anyagban tartották a szovjet korszakban, így szinte senki sem ismerte őket. A következő években vélhetően számos tanulmányban és szakmai vitán tárgyalják e műveket.

Ha egyetlen tézisbe akarjuk foglalni Dosztojevszkij harcát, egyszerűen azt kell mondanunk, hogy a vallásos hit elvesztésével küszködött, ami a művelt rétegeket érintette, őt magát is beleértve. Két olyan mű van az orosz irodalomban, melynek majdnem olyan ereje van, mint az evangéliumi példázatoknak, ezekhez foghatók nem születtek semmilyen más irodalomban. Arról szól ez a két mű, hogy miként szembesül az ember a tiszta gonosszal. Az egyik *A Nagy Inkvizítor legendája*, Dosztojevszkij műve. A másik *Az antikrisztus története*, melyet 1899-ben írt Vlagyimir Szolovjov, aki ismerte fiatalkorában Dosztojevszkijt, sőt, ha hihetünk az irodalmi legendának, róla mintázta *A Karamazov testvérek* írója Aljosát. *A Legenda* Ivan poémája, ugyanebben a regényben. Legfőbb témája a nagy „ha”. Ha tévedett Jézus, amikor az ember szabadságára és magasabb rendű küldetésére épített, ha ki van téve a legszigorúbb determinizmusnak a szenvedés és a halál földje, vagyis E Világ Fejedelme uralkodik rajta, akkor hogyan kell fellépnie annak, aki együttérez az emberekkel, és annyi boldogságot akar adni nekik, amennyit csak lehet? Együtt kell működnie E Világ Fejedelmével, mert csak így, vagyis az ok-okozati törvényekre alapozva építhet, ha nem is tökéletes, de realisabb társadalmat, mint Isten lehetetlen Országá. Hazudik az embereknek a Nagy Inkvizítor, és hajlandó elfogadni a tudatos hazugsággal járó fájdalmat. Szolovjov példázata az Antikrisztusról (1900-ban jelent meg az utolsó könyvében, a *Három beszélgetésben*) mintha ugyanezt a történetet folytatná: olyan embert mutat be, aki tisztán altruista indítékokból tesz rosszat. A XXI. században játszódik a cselekmény. Valóban békét és jólétet hoz az egész emberiségnek a világbéke nevében fellépő nemes lelkű reformer. Kezdetben maga sem tudja, hogy ő az Antikrisztus. Miután megválasztják minden nemzet császáranak, megmutatja, hogy ki is ő valójában. A Nagy Inkvizítor és a világ császára is példa arra, hogy milyen könnyen vezet tévútra minket az emberszeretet. Nyikolaj Bergyajev a hazug érzélgősséget [*loznaja csuvsztvityelnosztj*] látta Ivan Karamazov (és a hőse, a Nagy Inkvizítor) legfőbb jellemvonásának. Sok mindent megmagyaráz ez a hamis emberszeretet a bolsevik forradalomból. Megérezhette előre a következményeit Dosztojevszkij, mert ő maga sem volt mentes a *loznaja csuvsztvityelnosztj*tól.

[1992]

PÁLFALVI LAJOS FORDÍTÁSA